

2892:1, 2902:1

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

DALARNA

Boda

14/11 1930

Nord, Erik H:son, 1930

2892:1 Svar på ULMA:s frågelista M 43 Kvarnar
och malning

24 bl.4:o

2902:1 Tillägg till ovanst.

3 " "

1 " " teckn.till

s.9

L.L.

Exc.^S.Björklund

2892:1

2902:1

Landsmålsarkivets frågolista

Kvarnar och malning.

A. Handkvarnar och andra enkla redskap för malning och krossning.

Ordet malå betecknar att krossa säd till mjöl eller gryn samt att krossa kaffe, salt och kryddor. Vid smörberedning, då saltet skall vara fint, har det dock varit vanligt att lägga saltet på ett stycke papper och med en tombutelj gnugga sönder det. Detta förfaringssätt kallas att gnugg salt. Stöter man peppar i mortel, heter detta att stöt pepår /stöta peppar/.

Kaffe kom i bruk inom orten på 1870-talet, och förfärdigade man då en kvarn av urhålkat trä samt en rulle av samma material enligt fig. 1. Denna kallades ~~KÄRÅKXXX~~ kafekvar. Vidare har man krossat salt och peppar samt andra kryddor i mortel^h av trä. En mortel kallas för mortil, var svarvad samt cirka 20 cm. hög och i form enligt fig. 2. Stöten, mortilstötⁿ var ävenledes svarvad med liksom en knapp i vardera ändan, varför man kunde vända stöten och använda

Dalarna.

Boda.

E.H. Nord.

Ink. 14/11 1930.

Landsm. Upps. 2892:1
E.H. Nord. 1930. BODA
DAL. Frgl. 43

vilken ända som hälst. Stöten var oskodd och var något längre än mortelns höjd. Namnet på alla olika mortlar oavsett storlek var mortil, mortiln, mortilar. Ta mortiln å stöt sönd litet pepår du Lispst /tag morteln och stöt sönder litet peppar du ~~Lispst~~ Lisbet/, kunde det heta.

Senapskvarnar ha ej förekommit, ej håller grynstampar ha förekommit. Potatiskvarn, pärkvar ha ej förekommit. För bak eller brännvinsbränning kokade man potatisen och lade den i ett större baktråg, varpå man stampade sönder den med en stamp av trä, pärustamp.

obs.!

Med ordet kvarn, kvär menade man ett redskap som krossade sönder någonting. Formen kvärn finnes ej.

→ handkvarn

| Handkvarnar ~~mm~~, handkvar ~~mm~~ användes för malning av säd, malt och salt. Det vill synas som de första handkvarnarna inköptes från Norge och voro av sådant material, att de ej behövde hackas, tydligen av gnejs och med lösare stenarter inbemängt. Dessa lösare stenarter nöttes nu fortare, vadan det blev fördjupningar efter dem i kvarnstenarna och den hårdare gnejsen krossade säden eller vad det

Landsm. Upps. 2892:1

E.H. Nord. 1930. BODA

DAL. Frgl. 43

3
na var som maldes. Dessa kvarnar kallades gnörkär. Gnörka i målet är gnissla, vadan man törs säga, att dessa kvarnar gnisslade medan de gingo.

*gnuska
f. hand-
kvarn?*

Salthällar förekommo också, varpå man med en mindre sten krossade salt.

Namnet pina, pina har förekommit som namn på handkvarn, vilken kvarn användes till att mala säd och salt på. Saltet eller säden tvättades före malningen. Bark fick ej malas i dessa små kvarnar. Något särskilt bord eller lave, som stenarna lågo på under malningen har av ålder ej förekommit, utan man placerade kvarnen i ett hörn av det stora bakkbordet. Senare i tiden hade man en särskild lave med två ben, detta sedan man börjat bygga boningshus med större utrymmen, då man kunde ha kvarnen placerad i lillkammaren, som under denna tid kallades kovi. De gamla säga dock, att man ursprungligen haft handkvarnen placerad å bakkbordet. När parstugorna, som jag för övrigt i dag fått reda på från första början kallats mötstugur, detta därför att stockarna från de båda rummen, dagligstugan och klädstugan möttes och bildade förstugan och lillkam-

Landsm. Upps. 2892:1
E. H. Nord. 1930. BODA
DAL. Frgl. 43

*→ möt-
stuga*

man, började bliva vanliga, hade man man handkvarnen placerad å
 bakbordet i klädstugan. Något hål i ena hörnet för mjölets bort-
 skaffande förekom dock ej, utan mjölet sopades ihop till bordets
 hörn, här tvärslår fastsats, vilka slår hindrade mjölet att falla
 ned på golvet.

Kvarnen bestod av två tunna stenar med hål för matningen samt
 handtag för kringvridningen i den övre samt en dubb i mitten på
 den undre stenen. Undre stenen kallades liggörn /liggaren/, den
 övre redörn /redaren/, namnet på hålet ögat /ögat/, namnet på hand-
 taget gröpan /grepanet/, vilket för övrigt även ett dörrhandtag
 förr kallats, dårgropan, dubben i mitten på den undre stenen tapp,
 Tvärs över kvarnögat satt en tvärslå, tvärslå, men denna var ej av
 järn utan av trä. Namnet på dubben, kring vilken vridningen sker,
 kallades dubbön /dubben/. Namnet snes på samma dubb tillkom först
 med skvaltkvarnarna. Att lätta upp eller sänka översta kvarnste-
 nen kallades: ställ kvarä. Vid grynmalning lade man läderlappar
 på dubben för att höja stenen och vid finmalning tog man bort des-
 sa lappar. Detta kallades att läg ihop kvarä /lägga ihop kvarnen/.

x) ?
 för Västergöt.
 ridsten, resten
 = gjutjärnsring
 som läggs på
 över stenen? ?

→ Ställa v.

(Cham.)

Landsm. Upps. 2892:1

E. H. NORDAL 1930 BODA
 DAL. Frgl. 43

Kvarnar, som ha liknat figur 6 ha ej förekommit inom orten.

Snesen, i detta fall dubbel, ^{fästades} mitt i bussen vid understenen. Både dubb och buss gingo jäms stenens underkant. Bussningen bestod av hårt trä, som slöt tätt, så att mjölet ej föll igenom. Blev bussningen otät, kilades denna.

Några mekaniska anordningar för att underlätta dragandet av kvarnen ha ej förekommit, ej håller kvarnar, som dragits av hästar. I regel var det endast en person, som malde, drog med högra handen och matade med den vänstra. Hade man god tillgång till arbetskraft, förekom det dock att en person drog kvarnen och en annan matade. Några kornbehållare som man fyllde med säd förekommo ej utan säden hälldes direkt eller togs direkt ur säcken och hälldes i kvarnögat. Mjöl, malet på handkvarn, hade intet särskilt namn.

Handkvarnar ha använts till fram emot mitten av 1800-talet och ända så sent som fram emot sekelskiftet förekom det, att man krossade salt på dem. Under krigsåren med kvarnkort och ransonering, var det en del "sädesinnehavare", som letade fram någon gammal handkvarn och malde sin säd utan kontroll av myndigheterna.

Landsm. Upps. 2892:1
E. H. N. DAL. 1930. BODA
Fråga 43

Innan säden maldes å handkvarn skulle den omsorgsfullt torkas i tåsstugun /torkrian/, *lockhuset*

B. Vattenkvarnar.

Kvarnar med lodrätt ställda vattenhjul kallades skvaltkvar
rör /skvaltkvarnar/, vilket namn dock vanligen förkortades till
skvaltör /skvaltor/, i ental skvaltkvær och skvalta. Ordet fot-
viska /fotviska/ användes dock också, fastän detta namn användes
i mindre utsträckning. Vilket av de båda namnen är äldst har ej
kunnat utrönas. Ordet skvalta har ej använts om dålig kvarn i
allmänhet. En dålig sådan har kallats kvær-ruckel /kvarnruckel/.
ä ruklor å går klent /det rucklar och går dåligt/ kunde man säga
angående en dålig kvarn. Ordet "mölla" är okänt i målet. Alla an-
ordningar i kvarnen för malningen kvær /kvarn/. Kvarnbyggnaden kal-
lades för kværhus /kvarnhaus/ eller för skval^{has} skvæthus. De oli-
ka våningarna i huset: nødatä /nedtill/ och ovatä /ovantill/.
Kvarnbron kallades kværbrona. Kvarnarna placerades i närmaste vat-
tendrag, bäck eller å. Kvarndammen benämndes kværdammen, och de

Landsm. Upps. 2892:1
E.H. Nord 1930 BODA
DAL. Frgl. 43

olika delarna av dammen: dammarön /damarmen/, stjibold /skibord/,
dammluku /dammlucka/. Rännan från kvarnluckan och ned till kvarnen
kallades kvarrho /kvarrho/. Fallhöjden skulle vara 3 alnar och rän-
nans lutning 45° graders vinkel. Några i dammens botten fästa
järn, som hålla dammluckan i rätt läge förekommo icke. Anordningar
för bortförande av överflödsvatten var skibordet. Vid vårfloder
kunde detta dock ej bortföra allt vatten, utan fick vattnet då gå
över dammarmen, som var byggd i snöplogsform med den spetsiga de-
len mot kvarnen. Dammluckan var av trä och kallades dammluku och
själva avloppsöppningen luku /lucka/. Avloppsrännan kallades
kvar-ränna /kvarnrännan/ eller kvarrho /kvarrho/. Underbyggnaden
under kvarnrännan kallades rännstøkkar /rännstockar/. Själva rän-
nan bestod av en grov, urhålad stock, ~~XXXXXXXXXXXX~~
Stången, varmed man drar upp luckan synes ej haft något särskilt
namn. Samma lucka var i allmänhet ej större och tyngre än att
man drog upp den med handkraft utan hjälpmedel. Öppna luckan: dra
på kvärä /draga på kvarnen/. Stången, varmed kvarnen stannades
kallades stämstøvlä /stämstøvlä/. Denna stacks dock ej mellan

skibord

kvarrho

?

Landsm. Upps. 2892:1

E.H. Nord. 1930. BODA

DAL. Frgl. 43

stäm-
støvlä

bladen i kallen utan framom, varvid vattnet likt en solfjäder brusade över skoveln. Om samma stång stacks mellan bladen, då riskerade man, att bladen avbrötos. Stämkskovelns nedre ända vilade mot en stock, som låg tvärs över hon bakom nacken. Dess övre ända gick upp över golvet, under laven och med en tvärslå i övre ändan för lyftningen och sänkning. När man sänkte stängen hette detta att stämna /stämna/ och när man höjde den: släpp^{på} /släppa^{er}/.

Vattenhjulet i en skvaltkvarn kvärnackön /kvarnnacken/, axeln och hjulet var av samma stock, hjulet av dess grövre ända. I axelns övre ända var snesen insatt samt liggarens buss och bar upp redaren. Hjulets axel kallades akksul. Stocken gjordes av kärnfuru.

Att solvint virke använts är icke bekant. Skovlarna i ^{skivan} stocken kallades skövlör. Någon järnring kring hjulet förekom ej. Dubben i nedre ändan kallades nål och lagret, som denna löper i panna /pannan/ Stocken, vid vilken lagret är fastgjort och som kan höjas och sänkas, då man vill öka eller minska avståndet mellan kvarnstenarna kallas lätvtjög /lätvtverk/. ~~Detta handtag~~ Stängen med ~~handtag~~ handtag, som gick upp över golvet i kvarnhuset, kallades stjäglan /ordet stjägla

Landsm. Upps. 2892:1
E.H. Nord. 1930. BODA
DAL. Frgl. 43

? är det
hjulet som lyfts
mot vatten? höj.
ist. den grövre
ändan av stocken?

Skovel

Bl. a. om...
nål

panna f.

*? höjningsfäst-
ning!

? = seglet!

är svårt att översätta men betyder skilja åt eller fördela/, och gick upp i bussen, som barn redarn, övre kvarnstenen, och var tvåarmat. Stockarna, på vilka kvarnlaven vilar kallades åsar /åsar/ och kvarnlaven mjöllåvin /mjöllaven/, stolparna, som uppbära denna stälpar /stolparna/. Namnet på stenarna är par stenar /ett par stenar/, packningen av bräder under understenen, som stommet vilar på omjäl /omgård/, träramen kring stenarna mjölkarø /mjölkarret/ eller kvartut'n /kvarntuten/, öppningen i dennas fränre del trögla /tröglan/. Mjölet, som samlades mellan ^{kring kvarnen} stenen och stommet: mjölring. Någon ränna från kvarnstommet till mjölkistan fanns en, utan man rakade ner mjölet för hand med karu /kara/ från laven och i mjölkistan.

För matningen hade man en s.k. skaldørpinnø /skallerpinne/, lagd på redaren, övre stenen, och denna satte tröglan i gå rörelse, detta på grund av stenens ojämnhet. Matningen blev dock ej så jämn, varför kvarnen måste efterses nästan jämt. Man kunde då få underlätta matningen med en pinne, med vilken man rakade ned säden.

När kvarnen blev glapp, blev den nägølsjuk, det vill säga, att

as, bet. 1
sm.

1m

Fel!?

Kvarntuten är på
siden mot kvarnen!
Lika i tröglan!
Fattas stänisar e.l.!

Skaller-pinne

(= ristbröl)

Landsm. Upps. 2892:1
E.H. Nord. 1930. BODA
DAL. Frgl. 43

→ nägølsjuk

bussen behövde kilar. Härvid använde man sig av ett kilformigt stämjärn, nägsljär, med vilket man slog upp spår för kilar av kärnvirke. När kvarnen blev glapp, sade man kvärä ska nägla.

Någon smörjning av kvarnen förekom ej. Lagret var av kådigt kärnvirke, som så att säga smorde sig självt.

När ^{kvarn}ögat fyllts av för mycken matning så att säden ej kunde komma ned till stenarna, sade man: kvärä a dräji öga / ~~kvarnen har dragit ögat.~~

Kvarnhuset byggdes så, att hjulhuset var mindre än mjölhuset. På ena gavelväggen var alltså mjölhuset utskjutande och bildade en svale såsom å sädeshärbran. I övrigt byggdes husen cirka 7 alnar i fyrkant med en höjd för hjulhuset av 2 alnar och för mjölhuset av $3\frac{1}{2}$ aln. Givetvis varierade dock storleken.

Kvarnstenarna voro huggna av sandsten. Några järnringar omkring dem förekommo dock ej. ~~De köptes från Ovansjö i Gästrikland. De köptes från Ovansjö i Gästrikland. De köptes från Ovansjö i Gästrikland.~~ De vanliga skvalt-kvarnstenarna mätte 36 tum och kallades ^{säcks} ~~sex~~ kvarters-stenar / ~~sex~~ ^{knappast} kvartersstenar/. Mindre förekommo dock ~~sex~~ ^{knappast} större. Ända till 8 kvarter. De voro orefflade.

nägeljärn
(= busgjärn)
nägla
re.

dräja v.
(i sved. m.
öga)

Landsm. Upps. 2892:1
E. H. Nord. 1930. BODA
DAL. Frgl. 43

→ kvarnsten
(kärn.)

Uttryck för att taga upp övre stenen för hackning. Stenön ska ta-
gås upp å hakkas /stenen skall tagas upp och hackas/. Att hugga
 stenarna för att de skulle mala bättre kallades att hakka /hacka/
hak kvarstenön /hacka kvarnstenen/. Någon sotning å stenens yta
 förekom dock ej å dessa små stenar. Som hackor använde man sig av
 pickhackor, dock ej med lösa pickuddar. En sådan hacka kallades
kvarhakka. Namnet på kvarnstenens refflor var räfflår. Några an-
 ordningar för att hissa upp ^tstenarna på en skvaltkvarn förekommo
 ej. De voro ej tyngre än att man kunde lyfta dem med handkraft.

XX

En prima skvaltkvarn kunde mala ett lass ^{sad}för dygnet. Det kunde
 vara endast några få ägare om den, men det kunde också vara hela
 byalag. För varje delägare tillverkades en kvarnsticka, å vars ena
 sida steck voro ristade, vilka streck markerade hur ^åmånga kvarndygn
 vare delägare hade rätt att taga ut. För varje dygn han varit vid
 kvarnen ristade han ett streck å kvarnstickans motsvarande sida.
 Vid uppgörelsen mellan ägarna såg man då, vilka som tagit ut sin
 rätt.

kvarnhacka
U (hännv.)

→ Kvarn-
stickor
(hännv.)

Landsm. Upps. 2892:1
 E. H. Nord. 1930. BODA
 DAL. Frgl. 43

Varje kvarn hade sin föreståndare, kvärfårståndör, som kontrollerade kvarnens användning samt indela densamma mellan ägarna. Var det en delägare, som ej tog ut sin rätt, fick han överlåta något eller några av sina "kvarndygn" till annan person.

All säd och bark till skvaltkvarnarna skulle vara väl torkad före malningen.

Första tällkvarnen uppfördes inom bygden i mitten av 1800-talet. Tullen, av vilken mjölnaren skulle ha en tredjedel, utgick med en halv kappe på tunnan för torkad säd, för otorkad dubbelt upp. För havre var tullen dubbelt mera.

De nuvarande olika anordningarna för sädens rensning, skrädning, siktning och gryntillverkning höra alla den nya tiden till och höra således ej till "vad som fordom timat".

Om man hade mycket vatten i bäcken eller ån, hade man malvatten'n /malvatten/, vid vattenbrist: vattubrist. Att mala då vattnet ej räckte hela dygnet, utan man bara en stund då och då fick kvarnen att gå sedan tillräckligt med vatten sanlats i dammen malå ma

→ mal-
vatten

En stor del av det
härskande uttr. äro ge-
förs anordn. ej jäm-
i några skriftkän-
sättningarna t. c.

DAL. Frgl. 43

Landsm. Upps. 2892:1
E.H. Nord. 1930. BODA

dämmning /mala med dämning/. Den i dammen samlade vattenmängden:
dämmning /en dämning/. Vatten, som pressas genom en halvuppdra-
 gen lucka i en kvarnränna: sprängvat'n /sprängvatten/. Gott undan-
 fall: bra undåfall. Uttryck för att vattnet stiger för högt nedan-
 för kvarnen, så att hjulet hejdas: bakvat'n /bakvatten/. Uttryck
 för isbildning kring kvarnhjulet under vintern: is'n a kövå får
juli /isen har kövar för hjulet, ä a tjöslå får /det har tjälat för/,
 uttryck för att slå bort isen från kvarnhjulet: hugg lös julö
 /hugga lös hjulet/. Redskap härför: yxa och spett.

C. Väderkvarnar ha ej förekommit inom orten.

D. Malning.

Får båta kvärn ma e malulass /fåra till kvarnen med ett lass
 mäld/. Namn på spannmål, som skall malas malldör /mäld/. Och när
 säden är malen: mjöl. Mjöldamm: mjöldamb. Mjölsäck av tyg eller
 kalvskinn: mjölsäck.

Olika sätt att mala: Gröpa /gröpa/, åt kreaturen, Skräda
 /Skräda/, sikta /sikta/, sammanmålå /sammanmala/. Namn på det, som

frånskiljes från mjölet: sådör /sådor/. Uttryck för siktat mjöl: samsikta. Ordet stålsikta/rågsikt/ kom till användning på 1890-talet, då sådant mjöl började finnas i affärerna. Att stänga av mjölet då man växlar säckar: stänj å /stänga av/.

*Fanns inte
flera uttryck!*

Uttryck för att säden är ^{alt make} tillräckligt torr: malutårr /mältdorr/.

mal-torr

Uttryck för att säden och mjölet klibbar vid yttre randen av kvarnstenarna: ä degör /det degar/, ä bi bakut /det blir bakigt/, rättare kanske degigt. Ordet användes eller har använts även i övrigt.

dega v.

Om någon håller på med någonting, som misslyckats, säger han. Å vart bakut d8-sa /det blev bakigt det här/. Bagarstuga eller bakstuga heter ju också: bakustugu. Man torkade säden i bastu eller torkstuga före malningen. Torkstugan, tås-stugu var en låg timrad byggnad med lavar efter sidorna och en av stenar byggd eldstad på mitten av jordgolvet. Intet rökfång förekom. Man hällde nu säden på lavarna samt lade på en duktig brasa på eldstaden. Denna tändes nu medan dörren var öppen, fick brinna ett tag och taga fart, var på dörren stängdes. Av värmen torkades nu säden. Det var dock van-

Landsm. Upps. 2892:1
E.H. Nord. 1930. BODA
DAL. Frgl. 43

ligt att man torkade säden efter att ha mälat korn i torkstugan, vilken då kunde vara varm nog utan extra eldning för sädestorkningen.

Att sätta kvarnen i gång: dra på /draga på/. Uttryck för att kvarnen går långsamt: ä går sakta /det går sakta/, att den går för fort: o dra sä /hon drager sig/, att få kvarnen i gång, så att den mal bra: lagomt. Det mjöl, som sopas av stenarna innan man hackar dem samt i övrigt mjöl, som man soper ihop i kvarnhuset kallas söpmjöl, /sopmjöl/ som tillfaller mjölnaren och säljes av denna till "grismjöl". En nyhackad kvarn riv bra /river bra/. Att järnpartiklar, som råkat komma i kvarnen och blivit tillplattade haft något särskilt namn eller tillmäts någon betydelse är okänt. Uttryck för att kvarnen går tomme: kvärä går tomt, o går i tomå. Uttryck för att mala slut: ä a matat ut /det har matat ut/, för att byta ut en slutmalen sats spannmål mot en ny: bit om, fill på /byta om och fylla på/. Stämma: slå att kvärä.

Det malda mjölet förvarades hemma i gården i säckar, tunnor eller mjöllårar.

söpmjöl
tommo
adv.
slå atar

Landsm. Upps. 2892:1.
 E. H. Nord. 1930. BODA
 DAL. Frgl. 43

Ett kvarnbygge organiserades så, att några gårdar eller också ett mindre byalag slog sig tillsammans och gjorde dagsverken samt höll virke efter den del de skulle deltaga i. Var det en större bonde fick han lämna mera material, göra flera dagsverken samt också lämna större tribyt av kontanter till inköp av kvarnstenar m.m. Man räknade på förhand ut huru många "kvarndygn" varje delägare behövde och andelarnas storlek blevo därefter. Ägarna av en kvarn kallades kvärlag /kvarnlag/. Det var endast bönder, som hörde till ett dylikt, då torpare ej förekommit inom bygden. Vid större vattendrag, såsom vid Vinterån inom Rättvik kunde det höra ett tiotal bönder till ett kvarnlag. Vid mindre bäckdrag förekom det dock, att varje bonde kunde ha var sig egen skvalta. En föreståndare valdes alltid för större kvarnlag. Hos denne skulle varje kvarnägare i förväg tinga på kvarndygn, och fingo delägarna mala efter den ordning de anmälde sig hos föreståndaren. En skvaltkvarⁿ var aldrig låst. Varje bonde hade sina säckar märkta med en säcksticka med bomärke eller namn inskurna. Ä e fullt bätvø kvarä /det är fullt borta vid kvarnen/ sade man, då ~~det~~ var fullt av mald vid kvarnen.

kvarn
Om bygge
av----

kvarnlag

Landsm. Upps. 2892:1
E. H. Nord. 1930. BODA
DAL. Frgl. 43

Någon bestämd taxa för icke delägare, som skulle mala å en kvarn, synes ej ha utgått. I alla händelser minnes ingen någon dylik.

Första tullkvarnen tillkom, som förut nämnt omkring mitten av 1800-talet. I en beskrivning över Rättvik och Boda år 1862 läses:

"Tull-mjölqvarnar finnas vid Styggforsen, Enån, Kungsholn och Ickholmen. Den sednare kallas ock Stumsnäs qvarn. Dessa äro allesamans bygda för två par stenar. Vid Ickholmen finnes dessutom ett siktverk.

Härtill komma husbehofsqvarnar vid Dådran, Ensen och Utby samt omkring 100 s.k. skvaltor, nämligen i kapellet /Boda/ 15, Ickån 1, Draggströmmen 9, Nittsjövattnet 10, Ensvattnet 15, finnmarken 7, Gärdsjö 14, Blecket 5, Saluån 21, Mårttjernsbäcken 3. För 100 år sedan funnos 200 sådana, men ingen större."

Här kan nämnas, att då Styggforsens tullkvarn byggdes, alla skvaltkvarsägare efter Styggforsåns vattendrag intill Styggforsen ^{n/} *sina andelar i skvaltarna* överläto~~g~~ till byggaren av tillkvarnen, Klas Pontus Levin, en måg till den mäktige brukspatron Clason på Furudals bruk. Nämnda skvaltor samt vattendraget och en del mark omkring hade vid storskiftet

Landsm. Upps. 2892:1
E.H. Nord. 1930. BODA
DAL. Frgl. 43

1839 avskilts och tilldelats skvaltkvarnsägarna. Då dessa överläto sin rätt till tullkvarnägaren, gjorde de detta mot ett vederlag av ett visst antal tunnors frimålning per år å tullkvarnen. Denna senare är nu förvärfvad av Kopparbergs- och Hofors bolag och nedri-ven sedan nära 30 decennier sedan. Och bolaget ifråga tog även mar-ken som vid storskiftet tilldelats skvaltkvarnsägarna! Ett försök att få rättelse härutinnan från ättlingar av de forna skvaltkvarnsägarna har misslyckats.

Såväl en mjölnare som en, som for till kvarnen för att mala kallades för kværkal /kvarnkarl/. Under skvaltornas tid malde varje kvarnägare eller delägare sin mald själv. När tullkvarnarna tillkommo tilldelades mjölnaren en tredjedel av tullen och hade sedan att avlöna mjölnardrängen med cirka kr. 1:50 per dag eller rättare dygn. En kvarnkammare, kværkammer var alltid inredd i kvarnen eller uppbyggd i dess närhet för dem, som kommo till kvarnen för att mala. Kvarnstuga, kværstugu eller mjölnarstuga, mölnstugu som bostad åt mjölnaren och hans familj fanns alltid uppförd i närheten av kvarnen. Kvarnstall, kværstall, voro särskilt

Landsm. Upps. 2892:1
E. H. Nord, 1930, BODA
DAL. Frgl. 43

uppförda i kvarnens närhet. Kvarnkammaren hade endast ett rum, som ju också namnet säger. Efter väggarna hade man sängplatser, lavar, två ovanför ~~VÄKKVÄKK~~ varandra vid varje långvägg. Här fingo bönderna vila tills deras tur kom att mala. Var det nu en hygglig mjölnare, kunde han mala utan hjälp, och bonden fick alltså mala^{ed} medan han vilade. Om en bonde tog en liter brännvin med sig och därav bjöd mjölnaren, kunde den förra få det malet innan hans tur kom och utan att hjälpa till under malningen. Ett gammalt ordstäv säger visserligen: ~~ÄXX~~ Dänn, som fåsst kom båta kvarn, få fåsst malå /den, som först kommer till kvarnen, får först mala/, men denna visdomsregel kunde ofta frångås för ett par supar till mjölnaren.

Folktro rörande kvarnar och malning. På natten, när det var tyst och lungt i kvarnen, kommo tomtarna och sprungo i det stora kvarnhjulet och satte därigenom starkare fart på kvarnen. Ett faktum var, att kvarnen gick fortast mitt i natten. En gammal mjölnare, Jannes Anders Jonsson i Silverberg, förmenar detta dock bero på, att vattnet är tyngst under dygnets kallaste period, varför dess tyngd på kvarnhjulet blir större och kvarnen går fortare. Någ^{ta}

Landsm. Upps. 2892:1
E. H. Nord. 1930. BODA
DAL. Frgl. 43

särskilda åtgärder för att blidka kvarntomten äro ej kända. Men som allmän regel gällde att hålla sig tyst under natten.

En sann kvarnhistoria från Kvarnslättan i Ovanmyra på 1890-talet, som upptecknats av Budgivas Hans Olsson i Silverberg, kanske kan intressera.

Vi voro tre mäldkarlar, som fpro till Kvarnslättan för att mala en höstkväll långt fram på året, när marken var tjälad och det var ganska kallt. När vi kommo fram, höllo de på att hacka ena stenparet, den ena mjölnaren understenen och den andra överstenen, medan en annan skötte nö~~t~~verket. Det var nästan färdighackat, och vi mäldkarlar sutto där på mjölkaret på den kvarn, som gick, och småvärmde oss från varmångan därifrån, men hur det var, tyckte vi nog det ej var tillfyllest med värmen, och därför sade jag till mina kamrater: "Kom, så gå vi in i kvarnkammaren, där det är varmt, medan de få färdigt, så få vi mala se 'n!"

Sagt och gjort, vi gingo in, men hunno knappast inom dörren, förän det vart ett brak och ett dån, som om åskan slagit ned. Vi sprungo huvudstupa ut i kvarnhuset igen, men där var mörkt, så vi

Från ordets.
här för resten
knappast hit!

Landsm. Upps. 2892:1
E. H. Nord. 1930. BODA
DAL. Frgl. 43

sågo ingenting. Emellertid hade en av mjölnarna sinnesnärvaro nog att "slå igen" kvarnen, så det blev lugnt. Någon strök eld på en tändsticka och vad fingo vi se? Förödelsens styggelse, lamporna hopklamrade, endast understenen kvar av det stenpar, som gick, mjölkaret och "tuten" kastade till utgångsdörren, den grova kranbjälken tvärs av o.s.v.

När vi hämtat oss från den först förskräckelsen och funnit att de tre mjölnarna trots alla våldsamerheter voro vid liv, ja till och med oskadade och alldeles välbehållna, fingo vi snart förklaringen till, hur det hela gått till.

Det var så, att på överstenen av det stenpar, som gick, så fanns det en lossa eller spricka från ögat till nedre kant av stenen. När som nu den ena mjölnaren bytte om i nöten, fick stenen större fart än den tålde vid och så sprang den i stycken, varav en del lyfte och slungade mjölkaret med tuten mot dörren, över mjölnaren, som satt och hackade understenen, och detta utan att det ringaste skada honom trots att det ej var mer än en meter mellan stenparen, det som höll på att hackas och det som sprang sönder.

Landsm. Upps. 2892:1
E.H. Nord. 1930. BODA
DAL. Frgl. 43

En annan del, ett stycke på ungefärligen en fjärdedel av stenen, vräktes med så våldsamt fart mot kvarnbjälken, att denna bröts tvärs av och hamnade sedan strax intill fötterna på den mjölnaren, som satt och hackade överstenen, således utan att det ringaste röra vid honom. Om inte stenstycket träffat kranbjälken och därigenom fått en annan riktning, hade den säkert träffat mjölnaren och krossat honom. Men nu gick allt väl i vad som gällde människoliv, mjölnaren kände endast en duns vid sina fötter, det var alltihop. Det största stenstycket flög åt annat, motsatt håll mot en hög av spannmål, som jämnades med golvet intill den förts nämna mjölnaren, som stod på knä bara en meter därifrån. En smörjflaska, som stod intill en stolpe vid trappan, fick en skärva och sprang i bitar. Mjölnaren, som stod vid nöten, hörde bara hur stenskärorna visslade om honom, men blev även han alldeles oskadd.

Skadorna reparerades sedan och där maldes fortfarande några år till, men sedan såldes huset till Rättviks samhälle och blev godtemplarlokal under det stolta namnet Vasaborg. För några år sedan nedbrann det dock till grunden och dess saga var all.

Landsm. Upps. 2892:1
E. H. Nord. 1930. BODA
DAL. Frgl. 43

Några mystiska historier från skvaltkvarnarnas tid har jag ej kunnat få reda på. På 1840-talet blev dock min farfar allvarligt skrämmd av elaka troll, detta enligt hans förmenande. Han befann sig vid en skvalta en mörk natt och var antagligen ej så väl till mods. Det fanns ju så mycket övernaturligt under denna tid. Rätt som det var började det bullra misstänkt i forsen. Farfar tog dock saken med någorlunda ro. Men så börja det att knacka i väggarna och det skällde även. Nu var det säkert att det var bästa, skogsråndan, som var ute. Men farfar fann sig. Han yttrade nämligen: "Jag får väl ta och sjunga en vers då". Medan han sjöng tysnade bullret och skallet men började åter efter någon stund. Då sade farfar: ja jag ~~KAN~~ vilken väl sjunga en vers till, om det kniper då!" Och så sjöng han och fick sedan vara ifred för överjordiska eller underjordiska makter. Och han trodde fullt och fast, att han haft besök av bästa. Detta ända tills om någon tid, då han fick höra att ett par bygrannar fört skog med honom nämnda natt. Men ännu går talet: Jä kan föll sjung en vass tä, om ä knip då, sa Nord, vart skräm ti skvaltån /jag kan väl sjunga en vers till,

Landsm. Upps. 2892:1
E. H. Nord. 1930. BODA
DAL. Frgl. 43

om det kniper då, sade Nord, blev skrämnd i skvaltän/.

Mycket skoj förekom vid skaltorna och många historier berättades i kvarnkamrarna. Men samma historier skulle ha upptecknats för en 20 år tillbaka. De gamla ha tagit mycket med sig. För 14 dagar sedan sålde en bonde det sista paret stenar, ^{efter en skvalta} som veterligt fanns i bygden. En villaägarinna i Sjurberg, Rättvik, köpte dem för fem kronor.

Bland namn å skvaltör, som äro bevarade, må nämnas: Västörkvarä /Västerkvarnen/, Vipplustig, Brändkvarä /Brändkvarnen/, Millkvarä /Mellankvarnen/, Vintörkvarär /vinterå-kvarnarna/, Fatikutta /Fat-tigkuttan/ -Kutta är namnet på kvinnens könsorgan-. Och så finnes det en del kvarnar ^r efter ägarens gårdsnamn.

En bäck, som flyter till Styggforsen heter Drängkvarbättjön /Drängkvarnbäcken/. Här har förr funnit många skvaltkvarnar och bland dessa ägdes den förnämsta av Dräng far.

Boda hembygdsförening förvärvade redan för ett par år sedan en skvaltkvarn. Men denna är ännu ej uppförd och lär för övrigt höra till de sämre.

Landsm. Upps. 2892:1
E.H. Nord. 1930. BODA
DAL. Fgl. 43